

Знищена світлина, зранені сторінки, легендарна "катюша" і великодні гості Косачів

Дослідження виконане в межах проєктів, які фінансуються за рахунок коштів бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Метою розвідки є необхідність виявлення матеріалів до біографій представників родини Френкелів, які свого часу були близькими друзями Михайла та Лариси Косач, пошук фактів, оригінальних світлин, витоки й шляхи досліджень, продумування подальшого наукового пошуку та аналіз можливих і реальних набутків. Вивчення спогадів, документів, епістолярію та встановлення істини на підставі наявних і вперше розшуканих у процесі вивчення автентичних джерел. Критична перевірка помилкових трактувань у відомих публікаціях за названою тематикою. Спілкування з нащадками Сергія, Якова, Євгенії та Захара Френкелів, історія цієї родини, яка дала Україні яскравих представників української політичної нації (родина Френкелів – це євреї, німці, поляки, росіяни та українці), що їм судилося не тільки зробити вагомий вклад у науку, літературу, педагогіку, політичне життя свого часу, але й пройти немало випробувань у дожовтневий та радянський час, переживши арешти, репресії, а декому й розстріли. Поглиблене вивчення матеріалів фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та Київського музею Лесі Українки, важливих публікацій інших дослідників за названою тематикою, енциклопедичних та монографічних видань. Порівняльний аналіз віднайдених елементів інформаційного набутку та залучення цих результатів до увиразнення окремих деталей, фактів, особистостей, пов'язаних з Лесею Українкою та її родиною, спільними друзями – Ковалевськими-Дегенами, Крохмелями, Кістяківськими, Карташевськими, Цвітковськими, Славинськими, Костянтинном Арабажимим, Фотієм Красицьким та багатьма іншими, літературним гуртком «Плеяда». Йдеться й про побутування Косачів у Києві, Дерпті (нині Тарту, Естонія), Петербурзі та на Полтавщині. У розповіді задіяно немало цікавих, подеколи й трагічних епізодів із життєпису героїв, спілкування їхніх нащадків зі співробітниками Київського музею Лесі Українки. Задіяні і певні алузії до творчої долі Сергія Корольова (у сюжеті з зятем Френкелів Іваном Клейменовим) та унікальною київською родиною друзів Косачів-Кривинюків Кобилків-Сидоренків.

Ключові слова: спогади, атрибутування, автограф, дарчий напис, фотооригінали, документи, епістолярій, репресії.

Одного дня, ще в музеї (працювала у Київському музеї Лесі Українки до 2001 року, а ці події відбулися у 1980-х – на початку 1990-х), до мене звернулися працівники фондів з тим, щоб дати розшифровку фотографії з братом Лесі Українки. І саме тоді мені було видано сепійну копію, яку використовували при підготовці останньої на той час експозиції. На світлині одним з трьох чоловіків був брат Лесі Українки Михайло Косач, а поруч – один із двох – його друг Захар Френкель. Хто ж третій? І що ми взагалі знали тоді про цих людей? Хіба що могли процитувати в екскурсії згадку з епістолярію письменниці: «Бачила я в Петерб[урзі] подружжя Славинських, подружжя Кістяківських, Карташевських, Френкелів, Цвітковського з синами та онуками, Пипіна, Сластьона і його компанію (Фотю там же, звичайне), цілий кружок літераторів і Струве «во главе», безліч медичок і всяку «учащуюся молодежь». Була на балу Академії художеств, де бачила і велике панство петербурзьке. Бачила музеї, з'їздила Петербург вздовж і впоперек, на звощиках, на конках і на «вейках» (селяни-ести, що приїзять на масницю возити гуляючих петербуржців). Тільки в театрі не була, бо репертуар мало цікавий, а білети надзвичайно трудно дістати» (Українка Леся, 1978–1979, т.11: 167).

Але наш шлях до справжнього пізнання оточення Лесі Українки багато в чому був ще попереду. На цей момент я вже дещо знала про так званого Діда – знайомого Лесі Українки, приятеля киянина-іскрівця Віктора Крохмалю Якова Френкеля, революціонера-народника, який свого часу відбув покарання у горезвісній Петропавлівській в'язниці і дивом вибрався з неї. Всі троє – Лариса Косач, Віктор Крохмаль і «Дід» згадувалися разом у одних жандармських документах, які вже на той час дослідила львівська професорка Леоніла Міщенко (Міщенко, 1974: 84–85), одна з моїх літературознавчих вчителів, якій я пізніше присвятила свою книгу «Сподвижники» (Діба, 2003) і з якою досить активно спілкувалась, працюючи над науковою темою «Леся Українка і Сергій Мержинський». Цьому дослідженню віддала десять років життя. Нова тема «Українська Плеяда» ще тільки проростала в мені.

А позаяк товаришем Михайла Косача, зображеним на фото, був, очевидно, Захар Френкель, то я й написала листа нащадкам Френкелів, вклавши у конверт ту сепійну копію світлини, з нетерпінням чекаючи на відповідь, якої все не було. Але якось,

поспішаючи на роботу, у коридорі біля ліфтів і поштових скриньок я побачила таке собі конфіті зі шматочків якогось листа, придивилась – не тільки знайомий прочерк, але й дрібні шматочки сепійної світлини... Зрозуміла, що хтось добрався до моєї поштової скриньки і невідомо з якого дива знищив листа з фотографією. Я була розгублена, не знала, що робитиму далі, не уявляла, що скажу на роботі і як повідомлю про це Френкелям. За декілька днів, оговтавшись від болю, шоку, нерозуміння, я таки наважилася знову написати онучкам Френкелів. І – о диво! – відповідь прийшла дуже швидко, конверта мені вручила особисто поштарка. Я відкрила його і побачила в листі слова підтримки, вони намагалися мене заспокоїти й розрадити, повідомивши, що, коли писали мені минулого разу, то копію свого листа залишили й собі. Отож надсилають його мені. А там усі необхідні мені відповіді.

Отже, йшлося про те, що поруч із Михайлом Косачем, який сидить за столиком праворуч, у центрі стоїть його друг Захар Френкель (1869–1970), а ліворуч сидить вродливий бородатий чоловік, друг і Михайла Косача, і Захара Френкеля Костянтин Левицький (1869–1919), який згодом став чоловіком молодшої сестри братів Френкелів Євгенії. Діти й онуки напевно знали, хто на цьому фото. Захар Григорович Френкель прожив дуже довге життя – сто років, став видатним вченим-гігієністом і геронтологом, академіком. Залишив великі й присутні спогади, у яких немало сторінок присвячено епізодам спілкування з другом Михайлом, родиною Косачів, творчості Лесі Українки, іншим друзям, зокрема киянам у Дерпті Галі (Ганні) Ковалевській та її чоловікові Євгенові Дегену. Він і через багато років не оговтався від передчасної втрати Михайла Косача. Фрагменти з його спогадів публікувалися у спеціальних мемуарних виданнях, присвячених Лесі Українці (Спогади про Лесю Українку, 1963: 276–282).

Варто зазначити, що й до сьогодні атрибуція цього фото зазнає помилкових трактувань. Навіть у роботах знаних дослідників родини Косачів та їхніх знайомих. Так у фундаментальній праці Тамари Скрипки «Родові гнізда Драгоманових-Косачів» бачимо неправильний ініціал у Костянтина Левицького «С.» (Скрипка, 2013: 129, іл. 63), а у монографічному дослідженні Лариси Мірошниченко «Михайло Косач. Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум» (Косач, 2017:117) у підтекстовці до цього ж фото зазначено, що

Кость Левицкий, Захар Френкель, Михайло Косач. Дерпт, 1894 р.

Костянтин Арабажин.

Захар Френкель.

Френкелі-старші з дочкою Євгенією.

Сергій Френкель (крайній праворуч у другому ряду) серед студентів та викладачів Київського університету Святого Володимира на практичних заняттях. 27 квітня 1895 р.

Сергій Френкель. 1898 р. Портрет подарований Петрові та Ользі Косач.

Дарчий напис на фото Сергія Френкеля. 1898 р.

Лариса Косач. 1896 р. Таке фото письменниці подарувала Сергієві Френкелю.

ліворуч сидить Костянтин, але не Левицький, а Арабажин (1866–1929) – ще один близький до молодіжного оточення Лесі Українки та Михайла Косача чоловік. Тому для порівняння у ілюстраціях також додаю кілька фотопортретів Костянтина Арабажина, з яких видно, що чоловік, зображений на груповому фото з Михайлом Косачем і Захаром Френкелем, має зовсім інше обличчя. Так само Скрипкою та іншими дослідниками неправильно підтекстовується фото у Петербурзі, 1903 р. (Скрипка, 2013: 147, іл. 81), де Костянтин Левицький знову має ініціал «С», а у Лариси Мірошніченко у вже згаданій вище книзі (Косач, 2017: 142) Кость Левицький знову названий Костем Арабажиним.

Поступово спілкування з нащадками родини Френкелів, вивчення матеріалів про цю родину, я відкривала її для себе, не перестаючи дивуватися й захоплюватись. Батьками Захара Френкеля були Григорій (1828–1914) та Єлизавета (1834–1910) Френкелі. Він – хлопчик-кантоніст, приписаний до військового відомства. Сирота, який не мав ніякої можливості одержати добру освіту, але дякуючи своїй невтомній праці та самоосвіті зумів, як кажуть, створити себе. Був насильно християнізованим, але зробив те, чого зазвичай євреям у царській Росії не дозволялося. Адже єврей мав право бути корчмарем, та землеробом – ні. А чоловік надзвичайно любив землю, плекав поле, город, сад. Згодом служив управляючим декількох поміщицьких маєтків, представників української шляхти. Найбільшим своїм багатством вважав родину і повну книг шафу в своєму домі. У Борисполі під Києвом познайомився з майбутньою дружиною Єлизаветою Бах, теж єврейкою. Але – що парадоксально – за своїм менталітетом вони почувалися природними українцями. Любили носити українські вишиті сорочки, в домі постійно звучала українська пісня, читалися українські книжки. А читати дітей вчили... за «Кобзарем» Тараса Шевченка і віршами Лесі Українки. Френкелі мали десятеро дітей, усім дали добру освіту. Їхні сини Захар і Сергій дружили з Косачами.

Найстарший син Яків після звільнення з в'язниці став таким собі Тев'є-молочарем: мешкав на хуторі недалеко від Києва, тримав корів і постійно возив до міста свіженьке молоко (Две тетради Евгении Левицкой, 2005: 20). Писав вірші, мав багато дітей. Яків Френкель був організатором легендарної київської друкарні, за якою так довго полював горезвісний жандармський генерал Новицький. Коли ж

шрифт повністю стерся і його довелося міняти, то підпільники вночі перенесли старе обладнання в кущі під вікна кабінету генерала у день його народження (Диба, 2003: 149; Міщенко, 1974: 85).

Ще один брат Френкелів Сергій неодноразово згадується у листуванні Лесі Українки, адже був її щирим приятелем. Спілкувалися вони впродовж багатьох років, адже Сергій Григорович 1896 року успішно закінчив два факультети Київського університету: фізико-математичний та юридичний, отже мешкав одночасно із Косачами у Києві близько десяти років. Це він приїздив у гості до Косачів на Великдень 1900 року, коли Лариса Петрівна пекла мазурки, щоб пригостити двох Сергіїв – Мержинського і Френкеля (Українка Леся, 1978–1979, т. 11: 176).

По закінченні Київського університету Сергій Григорович учительовав, у одній зі шкіл зустрів свою майбутню дружину Олену Олександрівну Брунзель (1881–1948), народжену в родині німця-залізничника. Показово те, що бабуся дружини Амалія Карлівна не знала російської, імперської, мови, а спілкувалася виключно українською та німецькою. У родині Сергія та Олени Френкелів було п'ятеро дітей. Коли вони підрости, батько, розповідаючи про свою молодість, зауважив, що у студентські роки мав симпатію до дуже хорошої дівчини, а вона до нього. Але згодом він її зрадив, одружившись із іншою дівчиною, молодшою від нього на дванадцять років. І це була їхня мама. А першою, зраженою ним, дівчиною була Лариса Косач, письменниця Леся Українка. І повідав про те, що квартирував у Косачів разом із другом-грузином Нестором Гамбарашвілі (Мороз, 1992: 170). І у них обох була щира й сердечна симпатія з Ларисою. Нестор одружився першим, а незабаром звісткою про одруження порадував і Сергій. Доля ж Лесі Українки була вже поруч, але хлопці-квартиранти залишилися її друзями назавжди. До речі, у спогадах Олександра Моргуна йдеться тільки про Нестора Гамбарашвілі, Сергій Френкель не згаданий (Моргун, 1963: 431–432).

Саме Сергій Френкель повідомив Косачів про передчасну смерть однієї з найближчих подруг Лесі Українки Ганни Ковалевської (Деген) (Косач-Кривинюк, 2006: 378).

Дружина Сергія Френкеля була не тільки гарною вчителькою, а ще й один час співала в капелі «Думка». Але кращих одразу ж бачила

радянська влада й одразу ж виривала з корінням: пройшла через репресії за своє яскраво виражене українство.

Маємо важливі свідчення Сергія Френкеля у Ольги Косач-Кривинюк (Косач-Кривинюк, 2006: 339, 360, 377–378, 388, 440).

Репресії торкнулися декілької гілочок родинного дерева Френкелів. Приятель Михайла Косача К. Левицький зі студентських років брав активну участь у революційних рухах, переслідувався царською владою. І хоч він досить рано помер, але і його нащадкам не забули того, що він ніколи не приймав агресивного ленінського вчення. За походженням поляк, але за душевним складом українець. Доля його була дуже важкою. Спершу Френкелі й Косачі дуже переживали за Костя Левицького, коли у нього несподівано померла перша дружина, а з нею й новонароджена дитина молодого подружжя. У другому шлюбі з Френкель теж спокою не було, адже родина жила на нелегальному становищі. Навіть по його ранній смерті, вже за радянської влади, вдова постійно боялась арешту. І не дарма, бо тепер вже взялися за дітей.

Небагатьом відомо, що творцеві «катюші» Іванові Терентійовичу Клейменову (1899–1938) не судилося побачити тріумфальний поступ свого дітища дорогами війни, бо він був заарештований задовго до бойових дій командою майбутнього генералісимуса-переможця, як «ворог народу», і розстріляний. А його ім'я надовго викреслене з історичних джерел. Іван Клейменов був чоловіком дочки Костянтина Левицького та Євгенії Френкель Маргарити Левицької, в одруженні Клейменової (1900–2000). У 1930 році Клейменов – співробітник радянського торгпредства в Німеччині, потім був керівником Реактивного науково-дослідного інституту (Две тетради Евгении Левицкой, 2005: 5), в якому працювали С. Корольов та В. Глушко (там само: 183). Дуже цікаву версію назви смертоносної ракетної установки, у створенні якої брав участь зять Френкелів-Левицьких, дає моя колега й співавторка в дослідженнях про Ольгу Косач-Кривинюк Олександра Шалагінова (Рушай), родичка класика польської літератури Ярослава Івашкевича: «<...> страшна ракетна установка “катюша” і її винахідник поляк (один з винахідників. – А. Д.). Мені стало ясно, що назва походить від польського слова “KATUSZA” – катуша, що означає тортури, страждання, муки. На фронті російською було більш зрозуміло “катюша» (відповідно до популярної у ті роки пісні. – А. Д.). В

українській мові це поняття відоме: кат-палач, катувати-мучити, катівня-застінок, каторга і т.д. Це старе слово з групи індоєвропейських мов з тим же значенням. Наприклад: англійською to cut – сікти, рубати, кришити. Від цього “котлета”, тобто посічене м’ясо. У поляків був вираз “посікти” шаблями ворогів на “капусту”» (Олександра Шалагінова. Лист до Алли Диби від 6 червня 2021 р.). Але повернімося до долі Івана Клейменова. Скільки добивалися його звільнення рідні, зокрема дружина! Не допомогли навіть старання самого Михайла Шолохова, який врятував від репресій багатьох станичників із Вешенської, але не зумів врятувати друга Клейменова...

У нещодавно нами з Олександрою Шалагіновою виданій книзі «Найкраща лілея з родинного саду Косачів» є цілий розділ про унікальну родину киян Кобилків-Сидоренків, які були близькими приятелями родини Ольги Косач-Кривинюк і одержали від Косачів у подарунок альбом українських національних узорів Олени Пчілки (Диба & Шалагінова, 2020: 98, 246]. Такий же альбом було свого часу подаровано родині Сергія Френкеля. Пізніше його і ряд інших матеріалів з родини Френкелі передали до Київського музею Лесі Українки. Тодішній заступник директора з наукової роботи п. Степан Кабан на основі цих матеріалів зробив публікацію «Поранені сторінки» (Кабан, 1987). Чому «поранені»? Бо в дім Френкелів у селищі Високому під Харковом, так само, як і в будинок моїх рідних у Бучі, у часи Другої світової потрапив снаряд, була пожежа, і альбом узорів серйозно постраждав, як і прострілений родинний альбом моєї бабусі Людмили.

Родина Френкелів також передала музеєві копію прошення студентів Юр’ївського (Дерптського) університету Захара Френкеля (медичний факультет) та Костянтина Левицького (юридичний факультет) на ім’я директора Історико-Філологічного інституту князя Безбородька у місті Ніжині та гімназії при цьому ж інституті, датованого 26 серпня 1894 року про те, що під тиском колишнього директора та завідувача гімназії і погрозами про можливу заборону на видачу документів для вступу до університету, не дивлячись на відмінні успіхи в навчанні та добру поведінку, вони змушені були повернути до канцелярії Ніжинської гімназії групові знімки свого випуску, а тепер все ж просять вислати ті фото на згадку про роки

навчання в Ніжині. Під прошенім наведено адресу: «г. Юрьевъ, Mühlenstr[asse], 10» [Музей Лесі Українки, Д-2866/1 – 2].

Розбираючи завали після пожежі у Високому, родина знайшла три аркушки знищеної книги – альбому українських узорів Олени Пчілки. Вгорі на титульному аркуші зберігся автограф дарчого напису:

«Вельмишановному Сергію Френкелю, прошу не забувайте авторку». Нижче заголовок – «Український орнамент. Собрала Ольга Косачева».

Посеред сторінки – портрет авторки: молода, вродлива жінка в українському вбранні з чудовою вишивкою по білих рукавах (Кабан, 1987: 24). Ці постраждалі сторіночки разом з іншими матеріалами родинного архіву Френкелі передали до Київського музею Лесі Українки, а тодішній заступник директора музею з наукової роботи Степан Кабан зробив про це спеціальну публікацію «Поранені сторінки» (Кабан, 1987). За тими узорами бабуся Олена вчила онучок Галину та Лідію вишивати.

Мені пощастило спілкуватися листовно з дочками Наталії Френкель Лідією та Галиною, а з їхніми дочками, правнучками Сергія Френкеля Тетяною Натус з Петербурга і Ольгою Лісіциною з Москви ми навіть зустрічалися у Києві. 4 січня 1990 року музей відвідали онука С. Френкеля Галина Вікторівна Борковська та племінниця С. Френкеля Валентина Павлівна Кондевська. 5 січня того ж року Г. Борковська за дорученням сестри Лідії Вікторівни Борковської передала до фондів музею два фото: 1) Леся Українка. 1896 р. (з дарчим написом Лесі Українки Сергію Френкелю). Фото було подароване в час закінчення Сергієм Григоровичем університету і його виїзду на роботу до Полтави. Цей фотопортрет Лесі Українки 1896 року з фотоательє Лазовського у Києві з автографом дарчого напису письменниці: «Дорогому товаришу панові Сергієві Френкелеві од Лесі Українки» [Музей Лесі Українки, КН-7627, ФО-2486]; 2) С. Френкель (крайній праворуч у другому ряду) серед студентів та викладачів Київського університету Святого Володимира на практичних заняттях. 27 квітня 1895 р. (Музей Лесі Українки, КН-7628, ФО-2487).

Нам відомий також фотопортрет Сергія Френкеля 1898 року з ательє І. Хмілевського в Полтаві з дарчим написом: «Полтава 1820/III98 року

На спомін вельмі шановним Петру Антоновичу и Ользі Петровні од Сергія Френкеля», збережений у фонді Олени Пчілки (Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ, ф. 28, од. зб. 2282). В ілюстраціях маємо також кілька фотопортретів Захара Френкеля.

Показово те, що у родинному альбомі Френкелів-Левицьких «дети одеты особенно нарядно, на женских и детских платьях – украинская народная вышивка <...>».

Хозяйка альбома из всех хранящихся в нем изображений больше всех любила маленькую карточку, где она снята в шестнадцать лет. На ней – белое платье с украинской вышивкой, на шее в несколько рядов бусы. Лицо юное – спокойное, безмятежное, кровь с молоком.

Коса, как водилось тогда у всех девушек» (Две тетради Евгении Левицкой, 2005: 199).

Спогади Захара Френкеля про многотрудне життя його самого, родини, дружбу з Косачами рясно пересипані українськими словами, які органічно увійшли в контексти родини. Тата і маму вони не називали інакше, ніж «батьки», знали й співали постійно безліч українських пісень. Співпрацювали з гуртком «Плеяда», в якому Френкелів з оточенням Лесі Українки також поєднала Україна.

Спілкування з нащадками Якова, Захара, Сергія та Євгенії Френкелів дало можливість розшифрувати багато важливих моментів біографій цих людей, увиразнило важливі епізоди з листування Лесі Українки, де були згадані ці люди. Вони ж надали дослідникам документальні матеріали про свою сім'ю, які я частково використовую у цій науковій розвідці: Две тетради Евгении Левицкой, 2005; История семьи Френкель; Матеріали до генеалогічного древа Френкелів; Френкель, 2009; Френкель, З. Предисловие. Авторизований машинопис. Знаємо тепер дати життя кожного з них та інші важливі факти до життєпису представників цієї родини, маємо безцінні фотооригінали, які показали нам, дослідникам творчої спадщини Лесі Українки та її життєвого шляху, те, якими ж були ці люди, що стільки років були поруч із Косачами, ідентифікувавши кожного з них. Все це можна буде використовувати зокрема у статтях до майбутньої Енциклопедії Лесі Українки, необхідні для посилань і коментування, дають можливість атрибутувати нові й нові епізоди та документи, ще раз підтверджуючи те, що поруч із письменницею не було нецікавих, неінтелектуальних, непатріотичних, незреалізованих професійно

людей, адже більшість її знайомих і друзів беззаперечно були патріотами України, звитяжно працюючи для її повсякчасного поступу.

Література

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України.

Две тетради Евгении Левицкой (2005). Письма автора «Тихого Дона» / Публикация Льва Колодного. Москва: Голос-Пресс.

Диба, А. (2003). Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. Київ: Основні цінності.

Диба, А., Шалагінова, О. (2020). Найкраща лілея з родинного саду Косачів. Київ: Саміт-книга, 2020. – 256 с.

История семьи Френкель. Урывки. Електронна версія надана родиною Френкелів.

Кабан, С. (1987). Поранені сторінки. *Україна*, 23, 24.

Косач-Кривинюк, О. (2006). Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Репринтне видання. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Косач М. (2017). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд., авт. приміт., біографія Л. Мірошниченко. Київ: Комора, 2017.

Леся Українка (1971). Документи і матеріали. 1871–1970. Київ: Наукова думка.

Українка, Леся (1978–1979). Зібрання творів: У 12-ти т. Київ: Наукова думка. Т. 10–12.

Листи представників родини Френкелів до Алли Диби. Особистий архів А. Г. Диби. Автографи.

Матеріали до генеалогічного древа Френкелів. Електронна версія. Надано родиною Френкелів.

Міщенко, Л. (1974). Політична поезія Лесі Українки: Соціальний генезис і естетична природа. Львів: Вища школа.

Моргун, О. (1963). На провесні то було... (Спогади про Лесю Українку). *Визвольний шлях*, Т. IV, Кн. 4, 420–434; 538–553.

Мороз, М. (1992). Літопис життя і творчості Лесі Українки. Київ: Наукова думка.

Скрипка, Т. (2013). Родові гнізда Драгоманових-Косачів: Їх устрій та культура. Київ: Темпора.

Спогади про Лесю Українку (1963) / Упорядкування, вступна стаття та коментарі А.І. Костенка. Київ: Радянський письменник.

Френкель, З. (2009). Записки и воспоминания о пройденном жизненном пути. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009.

Френкель, З. Предисловие. Авторизований машинопис. 10 с. З архіву родини Френкелів.

References

- Department of Manuscripts and Textology of the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Dve tetradi Yevhenii Levitskoi* (2005). Pisma avtora "Tikhogo Dona" [Two notebooks by Yevhenia Levytska. Letters of the author of "Tikhii Don"]. Moskow: Holos-Press (in Russian).
- Dyba, A. (2003). *Spodvyzhnyky: Lesya Ukrainka v koli sotsial-demokrativ* [Companions: Lesya Ukrainka in the circle of Social Democrats]. Kyiv: Osnovni tsinnosti (in Ukrainian).
- Dyba, A., Shalaghinova O. (2020). *Naykrashcha lileya z rodynnoho sadu Kosachiv* [The best lily from the Kosach family garden]. Kyiv: Sammit-knyha (in Ukrainian).
- Istoria semii Frenkel* [The story of the Frenkel family]. Excerpts. The electronic version is provided by the Frenkel family (in Russian).
- Kaban S. (1987). Poraneni storinky [Wounded pages]. *Ukraina*, 23, 24 (in Ukrainian).
- Kosach-Kryvnyiuk, O. (2006). *Lesya Ukrainka: Khronologiya zhyttya i tvorchosty* [Chronology of life and work]. Lutsk: Volyn regional printing house (in Ukrainian).
- Kosach, M. (2017). *Tvory. Pereklady. Lysty. Zapysy kobzarskykh dum* [Writings. Translations. Letters. Records of kobzar thoughts]. Kyiv: Komora (in Ukrainian).
- Lesya Ukrainka. Dokumenty i materialy* (1971) [Documents and materials]. 1871-1970. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainka Lesya (1978–1979). *Zibrannnya tvoriv* [Collection of works]: In 12 volumes. Kyiv, V. 10–12 (in Ukrainian).
- Lysty predstavnykiv rodyny Frenkeliv do Ally Dyby* [Letters from members of the Frenkel family to Alla Dyba]. Personal archive of A. Dyba. Autographs (in Russian).
- Materials for the Frenkel family tree. Electronic version. Provided by the Frenkel family* (in Russian).
- Mishchenko, L. (1974). *Politychna poesiya Lesi Ukrainky: Sotsialnyi genesys i estetychna pryroda* [Lesya Ukrainka's political poetry: Social genesis and aesthetic nature]. Lviv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Morgun, O. (1963). Na provesni to bulo... (Spogady pro Lesyu Ukrainku) [In the spring it was ... (Memories of Lesya Ukrainka)]. *Vyzvolnyi shlyakh*, T. IV, Kн. 4, 420–434; 538–553 (in Ukrainian).
- Moroz, M. (1992). *Litopys zhyttya i tvorchosti Lesi Ukrainky* [Chronicle of the life and work of Lesya Ukrainka]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Skrypka, T. (2013). *Rodovi gnizda Dragomanovykh-Kosachiv: Ikh ustrii ta kultura* [Family nests of Drahomanov-Kosachs: Their structure and culture]. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Spogady pro Lesyu Ukrainku* (1963) [Memories of Lesya Ukrainka] / Arrangement, introductory article and comments by A. Kostenko. Kyiv: Radyanskyi pysmennyk (in Ukrainian).
- Frenkel, Z. (2009). *Zapiski i vospominaniya o proidennom zhyznennom puti* [Notes and memories of the traversed life path] St. Petersburg: Nestor-Istoria (in Russian).

Frenkel, Z. *Predislovie* [Preface]. Authorized typing. p.10. From the archives of the Frenkel family (in Russian).

Alla Dyba. Destroyed Photo, Injured Pages, Legendary “Katyusha” and Kosach’s Easter Guests. The purpose of scientific research is the need to identify materials for biographies of members of the Frenkel family, who were once close friends of Mykhailo and Larisa Kosach, search for facts, original photographs, origins and ways of research, thinking about further research and analysis of possible and real achievements. Study of memoirs, documents, epistolary and establishment of the truth on the basis of available and for the first time searched in the process of studying authentic sources. Critical verification of misinterpretations in well-known publications on this topic. Communication with the descendants of Serhii, Jakov, Yevhen and Zakhar Frenkel, history of this family, which gave Ukraine bright representatives of the Ukrainian political nation (the Frenkel family includes Jews, Germans, Poles, Russians, and Ukrainians), who were destined not only to make a significant contribution to science, literature, pedagogy, and political life of their time, but also to undergo a lot of radiation in pre-October and Soviet times, having survived arrests, repressions, and some even executions. In-depth study of the materials of the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Lesia Ukrainka Museum in Kyiv, important publications of other researchers on this topic, encyclopedic and monographic publications. Comparative analysis of the found elements of information accumulation and involvement of these results in the expansion of certain details, facts, personalities used with Lesya Ukrainka and her homeland, mutual friends - Kovalevsky - Degen, Krokmal, Kistyakivsky, Kartashevsky, Fotii Krasitsky and, among others, literary circle "Pleiada". I am also talking about the stay of Kosachs in Kyiv, Dorpat (now Tartu, Estonia), St. Petersburg and Poltava region. The story involves many interesting, sometimes tragic episodes from the biography of the heroes, the communication of their descendants with the staff of the Kiev Museum of Lesya Ukrainka. Certain allusions to the creative destiny of Serhiy Korolyov (in plots with Frenkel's son-in-law Ivan Kleimenov) and the unique Kyiv family of Kosach-Kryvinyuk's friends Kobylkiv-Sydorenko are also involved.

Keywords: memories, attribution, autograph, gift inscription, photo originals, documents, epistolary, repressions.

Диба Алла Георгіївна – письменниця, науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, dyba@ukr.net